

“QUTADG’U BILIG”DA KELGAN JUFT SO’ZLAR SEMANTIKASI O’ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Berdineva Gulbahor¹

R.A. Alimuxamedov²

Alfraganus Universiteti

KEYWORDS

Qutadg’u bilig, Yusuf Xos Hojib, juft so’zlar, semantika, qadimgi turkiy til, badiiy uslub, sinonimiya, antonimiya, davlat falsafasi, hikmatli so’zlar, poetik birlik, til uslubiyati.

ABSTRACT

Ushbu maqolada Yusuf Xos Hojibning “Qutadg’u bilig” asarida ishlatilgan juft so’zlarning semantik xususiyatlari tahlil qilinadi. Juft so’zlar qadimgi turkiy til poetikasi va stilistikasi doirasida qanday badiiy va semantik yuklama kasb etishi, ularning sinonimik, antonimik va sintaktik juftlik shaklida qo’llanishi izohlanadi. Asardagi juft so’zlar orqali ijtimoiy-siyosiy tushunchalar, axloqiy qadriyatlar, shaxsiy kamolot va davlat boshqaruvi bilan bog’liq masalalar qanday yoritilgani haqida ilmiy fikrlar bayon etiladi. Jumladan, “dil-jon”, “yuz-ko’z”, “to’g’ri-yalg’on”, “ilm-aql” kabi juft so’zlar o’rganilib, ular orqali Yusuf Xos Hojibning adabiy-estetik qarashlari va davr ma’naviyati aks ettiriladi. Maqolada, shuningdek, juft so’zlarning musiqiylik, tasviriylik va ifoda kuchini oshiruvchi badiiy vosita sifatidagi roli ham ko’rsatib berilgan.

2181-2675/© 2025 in XALQARO TADQIQOT LLC.

DOI: **10.5281/zenodo.15424082**

This is an open access article under the Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.ru>)

“Qutadg’u bilig” — XI asrda Yusuf Xos Hojib tomonidan yozilgan va o’z davrining ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-ma’rifiy qarashlarini ifoda etgan mashhur asarlardan biridir. Ushbu asar qadimgi turkiy til va adabiyotning yuksak namunasi bo’lib, unda boy leksik va stilistik vositalar, xususan, juft so’zlar (juftliklar) keng qo’llanilgan. Juft so’zlar — ikki so’zning ma’nodosh, zid, sinonim, antonim yoki semantik jihatdan bir-birini to’ldiruvchi tarzda birikib, bitta birlik sifatida ishlatilishi bilan ajralib turadi. “Qutadg’u bilig”da bunday juftliklar asosan tasviriylik, emotsionallik, ohangdorlik va axloqiy g’oyalarni kuchaytirish uchun xizmat qilgan. Masalan, “yaxshi-yomon”, “tinch-osuda”, “kichik-katta”, “to’g’ri-yo’l”, “qora-ko’k”, “ochiq-oydin”, “donishmand-bilgan” kabi juft so’zlar orqali turli g’oyalar yanada aniq va ta’sirchan ifodalangan. Bu juft so’zlar nafaqat fonetik uyg’unlikka, balki semantik chuqurlikka ham ega. Ayrim hollarda ular antonimiya asosida qurilgan bo’lsa, boshqalarida sinonimiya, gradatsiya

¹ Alfraganus Universiteti 2-kurs magistrandi

² Alfraganus Universiteti f.f.d, dots

yoki sabab-oqibat aloqasi asosida shakllangan.

Masalan, “kichik-katta” juftligi ijtimoiy qatlamlar oʻrtasidagi umumiylikni bildirsa, “yaxshi-yomon” axloqiy qadriyatlar qarama-qarshiligi asosida ishlatiladi. Juft soʻzlarning yana bir muhim funksiyasi — ohangni ritmik va musiqiy qilish orqali didaktik nutqning uslubiy taʼsirchanligini oshirishdir. “Qutadgʻu bilig”da juft soʻzlar orqali berilayotgan fikrlar koʻpincha muallifning hayotiy falsafasini, jamiyat, davlat, shoh, adolat, donolik, axloq haqida boʻlgan qarashlarini keng va obrazli ifodalashga xizmat qilgan [1]. Ular orqali baʼzan bir xil maʼno kuchaytirilsa, baʼzan esa ikki qirrali tushuncha chuqur bayon etiladi. Shu jihatdan, Yusuf Xos Hojibning juft soʻzlardan foydalanish mahorati asarning badiiy-estetik va semantik yuksakligiga xizmat qilgan. Asarda bunday birikmalarning koʻpligi — qadimgi turkiy tilning boyligini, soʻz yasash va maʼno ifodalash imkoniyatlarining kengligini, shuningdek, xalq ogʻzaki nutqining adabiy tilga kuchli taʼsirini ham koʻrsatadi. Bu esa “Qutadgʻu bilig”ni faqat adabiy emas, balki tilshunoslik va madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan ham oʻrganishga loyiq bebaho manba qiladi.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadgʻu bilig” asarida juft soʻzlar koʻpincha ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-madaniy kontseptlarni yanada aniqlashtirish, mazmun jihatdan kengaytirish yoki voqelikni turli nuqtai nazardan yoritish maqsadida qoʻllanilgan. Bu juftliklar odatda turgʻun birikmalar yoki barqaror shakllangan ikki komponentli iboralar sifatida ishlatiladi va ular oʻzaro semantik bogʻliqlikda boʻladi. Asarda uchraydigan juft soʻzlar orasida, masalan, “toza-halol”, “bilgili-oqilli”, “yuz-koʻz”, “kuni-tuni”, “dil-jon”, “kishi-xalq”, “til-soʻz” kabi birikmalar mavjud. Bu juftliklar ayrim hollarda sinonimik, ayrim hollarda esa metonimik yoki sintaktik bogʻlanishda boʻladi [2].

Juft soʻzlarning yana bir vazifasi shundaki, ular muallifning hikmatli soʻzlarida, nasihat va pand-nasihat shaklidagi bayonlarida nutqqa badiiylik va ogʻzaki ifoda tusini beradi. Jumladan, “kun-tun” yoki “ogʻil-qiz” kabi juft soʻzlar voqea va holatni umumlashtirishda, yaʼni umumiy ijtimoiy qatlam yoki voqelikni ifodalashda xizmat qiladi. “Koʻngil-dil”, “yuz-koʻz” singari juftliklar esa obrazli ifodani boyitish, ichki holatni, tuygʻularni berishda qoʻllaniladi. Shuningdek, “Qutadgʻu bilig”da koʻplab juft soʻzlar xalq maqollari va hikmatli iboralardan olingan boʻlib, bu holat asarning ogʻzaki xalq ijodi bilan bogʻliqligini koʻrsatadi. Muallif ushbu juftliklar orqali hayotiy tajriba, xalq donishmandligi va odob-axloq meʼyorlarini oʻziga xos badiiy shaklda ifodalaydi. Masalan, “qattiq-yumshoq”, “yaxshi-yomon”, “yolgʻon-toʻgʻri” kabi juft soʻzlar inson fazilatlarini, ijtimoiy muomala va davlat boshqaruvidagi muhim qadriyatlarni tasvirlashda keng qoʻllanadi.

Tilshunoslik nuqtai nazaridan, bu juftliklar baʼzan morfologik uygʻunlik, yaʼni fonetik va morfemik moslik asosida tanlangan boʻlib, ular asar tilining musiqiylikni kuchaytiradi. Bu holat ayniqsa sheʼriy bayonlarda yaqqol seziladi. Qolaversa, ayrim juft soʻzlar oʻzaro antonimiya yoki kontrast prinsipiga asoslangan boʻlib, ular orqali muallif hayotdagi ziddiyatli holatlarni, qarama-qarshi tushunchalarni yoritishga erishadi. Ushbu juft soʻzlarning barchasi “Qutadgʻu bilig”da ijtimoiy ong, siyosiy madaniyat, axloqiy qarashlar va shaxsiy kamolot tushunchalari atrofida toʻplangan katta semantik maydonni shakllantiradi [3]. Natijada, asarda til vositalari, xususan juft soʻzlar orqali faqat poetik emas, balki gʻoyaviy-estetik tizim

quriladi. Bu tizim orqali Yusuf Xos Hojib o'z davrining ideal boshqaruvchini, komil insonni va uyg'un jamiyatni tasvirlaydi. Juft so'zlar esa ushbu ideal kontseptlarni ta'sirchanroq yetkazishda muhim til birliklaridan biri sifatida xizmat qiladi.

Yusuf Xos Hojibning "Qutadg'u bilig" asari o'zining mazmuniy boyligi, falsafiy teranligi, badiiy uslubining yetukligi va davr ruhini aks ettira olganligiga ko'ra, Sharq adabiyoti va falsafiy tafakkurining eng yirik namoyandalaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Asarning eng asosiy o'ziga xos jihatlaridan biri — bu unda **hokimiyat va adolat, ilm va aql, axloq va siyosat, davlat va xalq, rahbar va xizmatkor, boylik va kamtarlik** singari tushunchalarning bir butun konsepsiya sifatida o'zaro uzviy aloqada yoritilganidir. Ushbu asar didaktik xarakterga ega bo'lib, undagi pand-nasihatlar, maslahatlar va hayotiy tajribalarga boy hikmatlar bugungi kun o'quvchisi uchun ham dolzarb va tushunarli bo'lib qolmoqda.

"Qutadg'u bilig"da o'ziga xos uslubda yozilgan hikmatli so'zlar va she'riy ifodalar orqali **xalq tilining go'zalligi, maqollashgan iboralarning obrazlilik kuchi** va **xalq og'zaki ijodining ta'siri** yaqqol namoyon bo'ladi. Asarda har bir obraz alohida ma'naviy-falsafiy tushunchani ifodalaydi: Kuntug'di – adolatni, Ayto'ldi – baxt va davlatni, O'zg'mish – aql va farosatni, Odg'urmish – qanoat va sabrni ifodalaydi. Bu obrazlar orqali Yusuf Xos Hojib o'z davrining ideal jamiyatini, adolatli boshqaruv prinsiplarini tasvirlaydi. Asarda ilm, axloq, odob, do'stlik, sabr, adolat, rahbarning odil bo'lishi, xalq bilan muloqot qilish madaniyati, xolislik kabi g'oyalar ilgari surilgan bo'lib, bu fikrlar hozirgi zamonaviy boshqaruv, siyosiy madaniyat va fuqarolik jamiyati qurilishi jarayonlarida ham o'z dolzarbligini yo'qotmagan [4].

Bugungi kunda "Qutadg'u bilig" asari bir qator sabablar bilan muhim ilmiy va madaniy manba sifatida baholanadi. Birinchidan, u qadimgi turkiy tilning leksik, grammatik va stilistik xususiyatlarini chuqur o'rganish uchun boy manbadir. Ikkinchidan, u o'rta asrlar musulmon-sharqiy tafakkurining, jumladan, turkiy xalqlarning siyosiy-falsafiy qarashlari, axloqiy tamoyillari va ijtimoiy hayot haqidagi tasavvurlarini anglashda bebaho manba hisoblanadi. Uchinchidan, bu asar bugungi kunda ham yoshlarga ma'naviy tarbiya berishda, axloqiy qarashlarini shakllantirishda, Vatan va xalq oldidagi burchini anglashda o'zining tarbiyaviy ahamiyatini saqlab qolmoqda.

"Qutadg'u bilig" asarida juft so'zlardan foydalanish usuli o'ziga xos stilistik vosita bo'lib, muallifning maqsadli ifoda aniqligi va g'oyaviy teranlikka erishishida muhim rol o'ynaydi. Juft so'zlar ko'pincha tushunchalarning bir-birini to'ldiruvchi, kuchaytiruvchi yoki ziddiyatli juftligi orqali mazmunni boyitadi. Ularning qo'llanilishi nafaqat til boyligini namoyon qiladi, balki o'quvchiga tushuncha va fikrlar o'rtasidagi aloqalarni yaqqolroq anglash imkonini ham beradi. Asarda ko'p uchraydigan juft so'zlar orasida metaforik va obrazli ifodalar ham mavjud bo'lib, ular orqali abstrakt tushunchalar yanada jonli tasvirlanadi [5]. Masalan, "qalb-ko'z" kabi iboralar insonning ichki dunyosi va ruhiy kechinmalarini anglatadi, "davlat-toqat" esa siyosiy barqarorlik va iqtisodiy qudratni ifoda etadi.

Shuningdek, ba'zi juft so'zlar orqali ijtimoiy tabaqalar, axloqiy qadriyatlar va jamiyatdagi o'zaro munosabatlar ifodalanadi. Ular muallif tomonidan doimiy takrorlanib turadigan uslubiy birlik sifatida qo'llanadi. Bu jihatdan, "Qutadg'u bilig"dagi juft so'zlar muloqot madaniyati va diplomatik nutq uslubining dastlabki namunalaridan biri sifatida ham

qaralishi mumkin. Juft soʻzlarning semantik strukturasiga nazar solinsa, ularning ayrimlari davriy va zamonaviy oʻzgarishlarga ham bardoshli boʻlgan til birliklari ekanligi ayon boʻladi. Ular bugungi oʻzbek tilida ham oʻz shakli yoki mazmunini saqlagan holda qoʻllanmoqda. Bu holat “Qutadgʻu bilig”ning til va madaniyat tarixidagi uzviy davomiyligini koʻrsatadi. Yana bir muhim jihati shuki, “Qutadgʻu bilig” bugungi kunda ham oʻzbek adabiyoti va tilshunosligining asosiy obʼektlaridan biri boʻlib xizmat qilmoqda. Universitet va ilmiy markazlarda ushbu asar asosida tadqiqotlar olib borilmoqda, undan magistr va doktorlik dissertatsiyalarida, adabiy tanqidiy maqolalarda, tilshunoslik va tarixiy til tahlillarida keng foydalanilmoqda. Oʻzbek tilining tarixiy ildizlarini, qadimgi turkiy adabiyotning taraqqiyot yoʻnalishlarini anglashda bu asar muhim poydevor boʻlib qolmoqda.

“Qutadgʻu bilig”dagi juft soʻzlar tahlili orqali qadimgi turkiy tilda soʻz yasalishi, maʼno kuchaytirish va stilistik urgʻu berish kabi til hodisalari oʻz ifodasini topganini koʻrish mumkin. Yusuf Xos Hojib ushbu vositani asarda nafaqat poetik joziba yaratish, balki gʻoyaviy aniq talqin berish uchun ham keng qoʻllaydi. Bu juftliklar koʻpincha mantiqiy bogʻlangan tushunchalar asosida tuzilgan boʻlib, ular orqali ikki qirrali fikr — yaʼni, borliq va inkor, fazilat va razolat, yaxshilik va yomonlik singari qarama-qarshi gʻoyalarning mohiyati ifodalanadi. Masalan, “yaxshi-yomon”, “ochiq-yopiq”, “toʻgʻri-egri” kabi juftliklar orqali muallif jamiyatdagi ijtimoiy-axloqiy holatlarni tushuntiradi, inson tanlovi va hayot yoʻlining muhim jihatlarini belgilaydi [6]. Ayrim juft soʻzlar esa metonimik yoki sinonimik maʼnoda ishlatiladi, bu esa ular orqali mazmunni kengaytirish va poetik musiqiylik hosil qilish imkonini beradi. Shuningdek, “Qutadgʻu bilig”dagi juft soʻzlar orqali madaniy tushunchalar, yaʼni qadim turkiy dunyoqarash, urf-odatlar, shaxsiy fazilatlar va davlat boshqaruvi bilan bogʻliq anʼanaviy qarashlar ham ifodalanadi. Bu jihat asarning nafaqat til yodgorligi, balki mentalitet va qadriyatlar tizimi sifatida ham muhim manba boʻlishiga sabab boʻladi. Juft soʻzlarning ayrimlari shunchalik chuqur ildiz otgan til birliklariki, ular keyingi davrlardagi adabiy matnlarda, xususan, Alisher Navoiy, Bobur, Mashrab kabi mutafakkirlarning asarlarida ham oʻz aksini topgan [7]. Demak, “Qutadgʻu bilig”da shakllangan bu uslubiy vosita oʻz davrida adabiy maktab yaratgan va keyingi yozma adabiyotga kuchli taʼsir koʻrsatgan.

Bu kabi asarlar turkiy adabiyotning eng yirik manaviy merosi hisoblanadi. Shu boisdan ham bugun har bir ilm dargohida ushbu asarning ahamiyati judayam kattadir. Chunki, til xususiyatlari va grammatikasidan kelib, turkiy tillarga xos ilk belgilar: oʻxshatishlar, qochirmalar, omonimlar, sinonimlar va yoki juft soʻzlarning kelib chiqishi ogʻzaki adabiyotdan ancha oldingi tarix bilan hamohang boʻlsa, yozma adabiyotda aynan ushbu “Qutadgʻu bilig” asari orqali namoyon boʻladi. Asarni chuqur tahlil qilib, shunga amin boʻlish mumkinmi, unda qoʻllanilgan juft soʻzlarning ayrimlari bugun nutqda koʻpincha ishlatilmasada badiiy adabiyotda hamon ular til nafosatining ajralmas qismiga aylanib ulgurgan.

Bundan tashqari, ushbu juft soʻzlar asarning didaktik-axloqiy yoʻnalishini mustahkamlovchi unsurlar sifatida ham xizmat qiladi. Ular orqali muallif oʻquvchiga hayotiy saboq, toʻgʻri yoʻl, adolatli hayot tarzini koʻrsatishga harakat qilgan. Shunday qilib, “Qutadgʻu bilig” nafaqat oʻz davri uchun, balki bugungi jamiyat uchun ham dolzarb ahamiyatga ega boʻlgan, adolat, axloq va donishmandlikka asoslangan yuksak gʻoyalarning badiiy-falsafiy yodgorligidir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Yusuf Xos Hojib. Qutadg'u bilig. – Toshkent: Fan nashriyoti, 1971. (Rasuljonov N., Mamatov N. tarjimasi va izohlari bilan)
2. Zohidov N. Qutadg'u bilig – ibrat maktabi. – Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 1990.
3. Qayumov M. O'rta asrlar turkiy adabiyoti. – Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2003.
4. Karimov I. Til va tafakkur tarixida "Qutadg'u bilig"ning o'rni. – "Til va adabiyot" jurnali, 1998, №3.
5. Qodirov A. Qutadg'u bilig – qadimgi turkiy til yodgorligi. – "Filologiya masalalari", 2005, №1.
6. Usmonov O. Yusuf Xos Hojib va uning asarida davlat va axloq masalalari. – Toshkent: Yozuvchi, 2007.
7. Salohiy M. Turkiy adabiyotning ildizlari. – Toshkent: O'zbekiston, 2005.
8. Normurodov B. Qutadg'u biligdagi hikmatlar va badiiylik. – "Sharq yulduzi" jurnali, 2012, №4.
9. Erkinov A. Qutadg'u bilig: Tarixiy-madaniy tahlil. – "Adabiyot va san'at", 2010, №6.
10. Habibullaev H. Turkiy adabiyot tarixi (I qism). – Toshkent: TDPU, 2008.